

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ І ЗАВДАННЯ СТРАТЕГІЇ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

Анатолій РАЦУЛ (Кіровоград)

Постановка проблеми. Як свідчать останні дослідження в галузі педагогіки, психології й соціології, сучасні молоді сім'ї не мають єдиної стратегії виховання дітей. Це спричинено кардинальними змінами в житті суспільства в останні десятиліття: умови життя, склад і структура сім'ї, специфіка внутрішньосімейних взаємн і стиль спілкування, цінності та пріоритети сімейного виховання. На сучасному етапі розвитку суспільства спостерігається криза сім'ї і сімейних відносн, яка виявляється у недостатній духовній, психолого-педагогічній і

соціально-педагогічній готовості дорослих людей до сімейного життя і виховання наступних поколінь. Актуальними проблемами є відсутність єдиної стратегії, послідовності виховання дітей у сім'ї, нерозуміння самоцінності й унікальності кожної дитини, нездатність батьків прогнозувати наслідки виховання, скорочення часу сімейного спілкування між членами сім'ї [3, с. 30-37]. Втрата традиційних орієнтирів та ідеалів старших поколінь, певна невизначеність значної частини молоді в особистій спрямованості та

загальна розгубленість в умовах функціонування нестабільного суспільства на перше місце висунули проблеми виживання та існування. Батьки, які не замислюються над метою, концепцією, стратегією і тактикою виховання своїх дітей, завдають їм непоправної шкоди, самі не усвідомлюючи цього. Тому нині постало питання про необхідність формування у молоді навичок усвідомленого батьківства та підготовку її до виконання складних рольових функцій не лише чоловіка і дружини, а й батька і матері.

Аналіз актуальних досліджень. Відомі педагоги минулого і сьогодення наголошували, що виховання – складна, але доступна кожній дорослій людині напружена праця, яка потребує постійної уваги, ширості, справедливості. Так, у фундаментальних працях Платона, Аристотеля, Ніколи Кузанського, Г. Гегеля, Е. Роттердамського, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Бекона, А. І. Герцена, Г. В. Плеханова, В. С. Соловйова, Л. М. Толстого та інших міститься достатньо багато звернень до дитинства: вони розмірковують над особливістю психологічного і фізичного функціонування дитячого організму, специфікою її світогляду, процесом формування особистості з її власними поглядами, судженнями, переконаннями, потребами і бажаннями, над процесом виховання і становлення нової людини Е. Еріксон, З. Фрейд, Л.С. Виготський, Л.М. Леонтьєв, А.В. Запорожець, П.Я. Гальперін у своїх працях пропонують фундаментальні розробки проблеми психофізіологічних моделей поведінки в дитинстві, становлення особистості в залежності від вікових періодів розвитку особистості людини, використання різних методів виховних впливів відповідно до існуючих моделей виховання. А.Б. Баранов, В.Д. Дамбаєва, К.Ю. Добрин працювали над осмисленням і визнанням прав і свобод дитини, які лягають в основу системи взаємостосунків батьки-діти, діти-діти, суспільство-діти. Не слід оминати увагою і питання трансформації дитинства на межі століть, зміни статусу дитинства в суспільстві і родині: криза дитинства (Ю.В. Овінова, В.І. Слободчиков), індивідуалізація дитинства (П. Бюхнер, Х. Цахер) емансипація дитинства (Бек, Х. Попітц), зникнення дитинства (М. Віннс, Н. Постман), стирання кордонів між дитинством і дорослістю (Д. Ріхтер).

Проблематику нових підходів до виховання дітей на зламі століть, пошук інноваційних методів впливу і взаємодії, виховних концепцій і стратегій досліджували відомі в Україні Алексеєнко Т.Ф., Лемко Г.І., Ничипоренко С.В. та інші.

Й досі залишаються актуальними праці класика педагогічної науки Макаренка А.С.,

який вдало розв'язував проблеми сімейного виховання та усвідомленого батьківства, наголошував на важливості для свідомого та відповідального виховання таких процесів, як прогнозування, моделювання, планування, проектування, організація взаємин [2, с. 37].

Мета статті полягає в аналізі низки стратегій сімейного виховання, окресленні їх основних принципів і визначенні завдань.

Виклад основного матеріалу. Окрім вже згаданих змін і проблем, які переживає сучасна сім'я, ще однією характерною особливістю сімейного виховного процесу є суттєве обмеження можливостей соціального оточення дитини: молоді батьки намагаються мінімізувати вплив на власну дитину представників старших поколінь (бабусь та дідусів), вважаючи їх досвід і знання застарілими і неадекватними до умов і вимог сьогодення; «живе» спілкування з ровесниками обмежене часом перебування в навчально-виховних закладах, а поза ними діти надають перевагу віртуальному світові, фізичній і розумовій бездіяльності; спілкування з іншими людьми (сусідами, новими знайомими) вважають небажаним, а часом навіть небезпечним. Даним характеристикам протиставляється принцип вседозволеності, яким часто керуються недосвідчені батьки, кидаючи дитину у соціальний вир, піддаючи її ще не сформовану особистість під вплив негативних факторів оточуючого середовища. Діти рідко відвідують театри, виставки, разом з батьками ходять на прогулянки та екскурсії, часто засиджуються у віртуальній реальності або долучаються до різних асоціальних груп і неформальних течій. Таким чином, спосіб засвоєння світу для дитини перетворюється із безпосереднього в опосередкований.

Сучасні молоді батьки прагнуть до того, щоб їхня дитина якомога раніше почала займатися музикою або танцями, вивчати іноземні мови та гратися на комп'ютері. У результаті, в останні десятиліття виник цілий синдром «зрощування дітей у заданих умовах»: батьки самостійно планують і визначають зміст життя дитини, нав'язують їй інтереси і вподобання, заняття і пріоритети. Дитина перебуває в умовах постійного психологічного тиску, що характеризується вимогами обов'язкового успіху або в чеканні на нього. Ігноруючи природні характеристики дитячої поведінки, необхідність розвитку її власних нахилів і задатків, реалізації ідей і потреб, наявність особистих почуттів і уявлень про цінності, батьки самі породжують численні психолого-педагогічні проблеми. Досліджуючи даний синдром, американський учений Н. Постман у своїй книзі «Зникнення дитинства» стверджує, що дорослі стосовно дітей діють як

колонізатори. Своїм зневаженням або дестабілізацією, руйнацією світу гри дитини, внутрішньої логіки і цілісного способу засвоєння навколишнього середовища вони руйнують дитинство і вбивають в дитині особистість [4]. З одного боку сучасні діти мають власну субкультуру в сфері вільного часу, одягу, навіть їжі, з іншого – у результаті економічних і демографічних факторів, що виявились у мінімумі вільного місця для гри на вулицях, відриві від природи, інтенсифікації вуличного руху, зайнятості батьків, їх розлучень та інших проявах, діти втратили стабільність емоційного базису. Це призвело до формування явища «інсценованого» дитинства – структурування дорослими життя дітей, обмеження їх можливості на самовизначення і саморегуляцію, становлення як особистості.

Існує велике різноманіття виховних стратегій, відповідно до віку, статі, конфесійної і навіть соціальної приналежності особи вихованця та членів його родини, переконань, поглядів, життєвих позицій та пріоритетів вихователів – батьків. Розглянемо деякі з них.

«Вікова стратегія» виховання в загальному вигляді може бути представлена наступним чином:

- Від народження до 7 місяців стратегія виховання полягає у вияві любові, ніжності, ласки до дитини; необхідно її голубили, лагідно розмовляли, дотримуватися санітарно-гігієнічні вимог, оберігати від різних небезпек і психологічних травм, ні в якому разі не застосовувати методів фізичного і психологічного тиску;

- Від 8 до 14 місяців малюки чутливі до грубоців, крику, потребують ніжності й лагідності у спілкуванні. Вони вчаться розрізняти похвалу, заборону, осуд і сприймати батьківські вимоги. У цей період стратегія виховання ґрунтується на переключенні уваги дитини з одного предмету на інший, як методі безконфліктного вирішення проблеми взаємостосунків та інтересів.

- Від 15 місяців до 2 років – початок першої «вікової кризи», що характеризується підвищеною мобільністю та проявами негативізму (заперечення того, що їй пропонують). Не можна карати дитину за неприйнятну для батьків поведінку, яка насправді є природною потребою у пізнанні та розвитку. Натомість необхідно створити в сім'ї безпечні умови для життя і розвитку дитини, поступово привчати її до самообслуговування.

- Від 2 до 3 років значно зростає рухливість дитини, цікавість і намагання все відчутти на дотик (у тому числі зламати, розібрати, розкидати та ін.) Тому особливу увагу слід приділяти безпеці дитини і оточуючого

середовища, бути терплячими до її намагань пізнати навколишній світ. Зважаючи на вік дитини, необхідно постійно пам'ятати, що саме батьки є для неї взірцем поведінки, що актуалізує проблему так званого «здорового» батьківства (поєднання любові та здорової вимогливості). Головна виховна стратегія даного вікового періоду – досягнення балансу між милосердям і справедливістю, любов'ю і вимогливістю.

- У віці від 4 до 6 років у фокусі виховання мають бути не тільки вчинки дитини, а й їх мотиви. Батькам необхідно постійно пояснювати малюкові, чому робити треба саме так, а не інакше, допомагати йому усвідомити причини різних дій і наслідків, а також спрямовувати дитячу діяльність на добродійність, турботу про інших, пізнання.

Загальна та вікова стратегії повинні вибудовуватись на основі наступних завдань родинного виховання:

- забезпечення фізичного та психічного здоров'я дітей, піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймань дитини (органів зору, слуху, смаку, нюху, дотику);

- виховання дитини на засадах природовідповідності, з урахуванням її психофізіологічних і вікових особливостей;

- забезпечення розумового розвитку дітей, зокрема їхньої пам'яті, уваги, мислення, уяви, допитливості; засвоєння елементарних знань про довкілля; психологічна та фізична підготовка дітей до навчання в школі;

- забезпечення пізнавальної активності, розвитку творчих і художніх здібностей в ігровій та інших видах діяльності; своєчасне виявлення ранньої обдарованості, забезпечення умов для розвитку талановитих дітей;

- забезпечення всебічного й повноцінного розвитку дітей на засадах національної культури і духовності свого народу; розвиток шанобливого ставлення до культурних надбань, звичаїв, традицій рідного та інших народів; залучення їх до активної участі в кращих народних традиціях, звичаях, обрядах; формування духовності;

- залучення дітей до світу знань та народної мудрості через доступні їм форми сприймання, формування на їх основі моральних цінностей дитини;

- створення сприятливих умов для розвитку моральної самооцінки дитини, що базується на формуванні у неї ставлення до себе як до суб'єкта гуманних, доброзичливих взаємин з оточуючими;

- прищеплення навичок культури спілкування; привчання до самообслуговування; започаткування основ трудового виховання на фоні загальної сприятливої трудової атмосфери

в сім'ї та формування відповідальності за трудові доручення [1, с.18].

«Духовна стратегія» становить систему виховання, спрямовану на прищеплення дитині найвищих духовних цінностей і свідоме протиставлення себе навколишньому світу, існуючому суспільству. Мова йде про прагнення закласти у свідомість дитини максимальне число «вірних принципів», правил життя. У такій сім'ї існують зазвичай чіткі доктрини щодо гідного і негідного, позитивного і негативного. Вони розділяються (принаймні на певному етапі) усіма членами сім'ї (часто, до речі, багатодітній) і виступають як би своєрідною сімейною релігією. Сім'я, яка сповідує цю стратегію, досить жорстко контролює свідомість дитини, її думки, почуття, диктує їй смаки і вподобання, переконання і світогляд, притримуючись принципів жорсткої патріархальної моралі. Свідомо чи несвідомо тут виникає пафос власної, притаманної "тільки нам ідеології" і протистояння пагубному, аморальному оточенню (певній групі, соціальному середовищу, масовій культурі, суспільству в цілому). Часто тому за вибором цієї стратегії стоїть спроба на рівні «власної фортеці» створити мікроклімат, що відповідатиме «вічним» ідеалам, принципам, слугуватиме своєрідним порядком від «хворої навколишньої реальності» і навіть стильовим перевагам батьків.

Звісно, бажання виховати в дітей високі моральні якості, створення цілого культурного середовища і культу духовності – необхідні умови для формування розвиненої високоморальної і творчої особистості. Але перенасичення «духовної стратегії» може призводити до несподіваних, іноді прямо протилежних результатів. Проблема виникає тоді, коли життя і принципи такої сім'ї пересікаються з протилежною реальністю і виявляється, що в їхній основі приховується соціальна некомпетентність і тривога батьків. У результаті припинення нормальної взаємодії з навколишнім середовищем відбувається розлад будь-якої системи, у тому числі й дестабілізація і руйнація сім'ї [5].

«Стратегія вседозволеності» також характеризується наявністю «диктування» цінностей і моральних орієнтирів, але існують вони лише для батьків. У вихованні такі батьки керуються ідеєю унікальності, неперевершеності, самодостатності їхньої дитини. За будь-яким виявом капризності, бунтарства, ігнорування з боку дитини батьки вбачають потужні творчі поклики, прояви самобутності і характеру. Заради задоволення усіх без винятку бажань дитини вони жертвують власним елементарним комфортом, можливістю

спілкування з оточуючими, своїми інтересами, присвячуючи життя «служінню» дитині. Причини такого явища найрізноманітніші: власне суворе дитинство теперішніх батьків і бажання покращити життя своєї дитини, банальні ідейні розбіжності з «офіційними» традиціями виховання, результат усвідомлення «ліберальних» тенденцій в життєдіяльності суспільства з відсутністю жорсткої контролюючої системи, спогади дорослих про власне «вільне» нерегламентоване життя та ін..

Розуміння батьками потреби дитини у фізичній і психологічній свободі, спонтанності, можливості перемазати, від душі набігатися, фантазувати і самовиражатися – це переваги «стратегії вседозволеності», життєво необхідні умови нормального щасливого дитинства. Але результатом сліпого слідування даним принципам у подальшому житті лише завдаватиме дитині шкоди. Мається на увазі низька готовність таких дітей до нормального соціальної взаємодії, відсутність вміння адаптуватися, виживати в нормальних конкурентних умовах, що викликає у «вільної» дитини агресію і почуття безсилля, призводить до апатії, вибухів негативних емоцій і навіть суїциду [4].

«Стратегія матриархату» передбачає максимальний зв'язок дитини з матір'ю, яка виховує, доглядає, навчає своє чадо, нав'язує власні бажання і вподобання, сама визначає його почуття і пріоритети, повністю контролює дитину протягом всього свого життя. Дитя, як правило, максимально довго не відвідує садок, а весь час поза навчально-виховним закладом проводить з матір'ю, яка виступає його основним соціалізатором, посередником у зв'язку із зовнішнім світом. Чоловік у таких умовах виступає нерівноправним учасником внутрішньосімейних стосунків: під поняттям «сім'я» розуміються лише жінка і її дитина, а чоловік-батько виступає в ролі здобувача матеріальних благ, можна навіть сказати – обслуговуючого персоналу. Така несиметрична участь подружжя у процесі виховання і функціонуванні сім'ї в цілому призводить до порушення подружньої ієрархії, дисгармонійності подружніх стосунків і внутрішнього неблагополуччя всіх членів сім'ї. Дана стратегія підтримується в основному консервативно налаштованою частиною суспільства. Але у більшості випадків має в своїй основі одне з двох явищ: 1. складнощі соціальної адаптації та самореалізації матері, що проявляються у бажанні присвятити себе вихованню дитини, навіть самореалізуватись за її рахунок – у її житті; 2. психологічну кризу успішно реалізованої раніше жінки, яка зазнає труднощів переживання соціального та

професійного колапсу. Результатом «стратегії матріархату» є проєкція материнської тривоги і психологічного неблагополуччя на дитину.

У таких сім'ях часто виникає і проблема сепарації, яка загострюється на етапі дорослішання дитини, її переїзду, створення власної сім'ї чи просто стосунків, у яких матір вже не бере участі. Це позбавляє сенсу подальше подружнє життя дружини і призводить до максимального віддалення один від одного представників подружньої пари, аж до розлучення. Виходом з ситуації є пом'якшення даної виховної стратегії за рахунок активізації участі батька та інших членів родини у процесі виховання і простого спілкування з дитиною; м'яке, неагресивне подолання материнської коаліції; зрівняння партнерів в подружніх правах та обов'язках [5].

Як бачимо з наведених прикладів, успішність сімейного виховання значною мірою залежить від обраної батьками виховної стратегії, прагненням до її реалізації, педагогічно грамотним досягненням поставленої мети.

Загальна стратегія виховання дитини повинна вибудовуватися з гуманістичних уявлень про дитину будь-якого віку як самоцінну особистість, що має власну волю, характер і світосприйняття, та виключати приниження гідності дитини, постійні вияви невдоволення нею, методи фізичного і психологічного тиску. Системність і послідовність процесу виховання повинні забезпечуватися усвідомленням самими батьками тих якостей, рис, принципів та ін., які вони хочуть виховати у своїй дитини. Та яку б з існуючих виховних стратегій не обрали батьки, у своїй діяльності вони мають дотримуватися таких принципів:

- У стосунках з дітьми слід керуватися любов'ю.
- Відмова від безпідставних претензій, повна аргументація всіх вимог і заборон (дитина повинна знати, чого від неї хочуть батьки, а що і, головне, чому їх не задовольняє).
- Використання душевних бесід і відкритого діалогу при спілкуванні з дитиною.
- Усвідомлення батьками можливостей їхніх дітей (перш ніж чогось вимагати від дитини, треба впевнитися, що вона на це здатна).
- Обґрунтоване невдоволення (не можна карати дитину за те, чого вона не знає, відповідальність має базуватись на усвідомленні недопустимості скоєного).
- Уміння розрізняти дитячу безпорадність і злісну непокору (безпорадність базується на забудькуватості, виникає в результаті помилок; злісна непокора є обдуманим актом, відмовою визнавати

батьківську владу чи авторитет); не можна карати дитину за поведінку, в якій немає злісної непокори.

- Моральне зближення (щоразу після владнання конфлікту дитину необхідно приголублювати, показувати їй свою любов, давати зрозуміти, що батьків не влаштовує не сама дитина, а лише окремі її вчинки).

- Принцип рівноправності і поваги (не принижувати гідність дитини фізичними покараннями і аморальними насмішками, які порушують її права як члена сім'ї і суспільства, є свідченням безсилля батьків як вихователів).

- Принцип природовідповідності виховання (батьки повинні бути зорієнтовані на реальність, сприймати свою дитину такою, як вона є, і допомагати їй рости і розвиватися, створюючи необхідні для цього умови, серед яких особливе місце займає загальний позитивний фон сім'ї та індивідуальних контактів) [1, с. 17].

Дотримання цих принципів сімейного виховання дітей допомагає створити атмосферу емоційної захищеності дитини, привчити її поважати інших, допомагає батькам зрозуміти емоційні та фізичні особливості різних періодів дитинства й добирати відповідні засоби виховання надалі.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Вивчення стану виховання дітей у молодих сім'ях останніх десятиліть засвідчує, що переважна більшість молодих батьків мають низку проблем у визначенні загальної стратегії виховання дитини, не дотримуються вікової стратегії, оскільки не знають і не розуміють особливостей психофізіологічного розвитку дитини. Переважна більшість батьків сьогодення є просто недостатньо готовими до виконання батьківської і виховної функції, мають низький рівень педагогічної культури.

Стратегія ж виховання логічно впливає зі сформованого педагогічного мислення, яке базується на спеціальних знаннях і вміннях прогнозувати результати виховної діяльності, а також доцільно і ефективно добирати і застосовувати методи виховного впливу. Отже, у процесі сімейного виховання батьки мають керуватися розумним поєднанням принципів любові й вимогливості, поваги до особистості та гідності дитини, реальними вимогами і спокійною послідовністю їх виконання, розумним контролем і мірою відповідальності, відповідно до вікових і психофізичних особливостей дитини, використанням арсеналу стримувань і покарань, стимулів і заохочень.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Алексєєнко Т.Ф. Молода сім'я: умови виховання дитини. Науково-методичний посібник /

Т.Ф. Алексеєнко. – К.: ЗАТ «ЕКСИМСЕРВИС», 2004. – 96 с.

2. Макаренко А.С. Книга для батьків / А.С. Макаренко. – К.: Рад. школа, 1980. – 327 с.

3. Ничипоренко С.В. Демографічний аспект сімейної політики в Україні / С.В. Ничипоренко // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – № 2. – С. 30-37.

4. Н. Постман Зникнення дитинства / Н. Постман. – 1987.

5. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: [Текст]: А.М. Богуш, Л.О. Варянишя, Н.В. Гавриш, С.М. Курінна, І.П. Печенко; ред. Н.В. Гавриш. –

Луганськ: Альма-матер, – 2006. – 368 с. 1000 прим. ISBN 966-617-141-4

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рацул Анатолій Борисович – кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри корекційної освіти та здоров'я людини, декан факультету педагогіки та психології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, Заслужений працівник освіти України.

Коло наукових інтересів: педагогіка дошкільної, початкової та корекційної освіти, середньої і вищої школи, родинна педагогіка.